

ПРИРОДОТЕРАПЕВТИЧНА КОМПОНЕНТА У ЗМІСТІ НАВЧАННЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

За сучасних умов з'явилися підстави вважати екологічну освіту не просто складовою освіти, а унікальним засобом збереження й розвитку людини та продовження людської спільноти. Її провідною метою є не лише усвідомлення новітніх науково-екологічних розробок і досягнень, а й необхідність формування нового екологічного мислення. Саме воно зможе синтезувати наукове знання та етичне ставлення до навколишнього середовища.

На думку багатьох сучасних науковців (С. Дерябо, І. Зверева, Л. Лук'янової, Г. Пустовіта, Г. Тарасенко, Є. Флешар, С. Шмалей, В. Ясвіна) наголос в сучасній екологічній освіті необхідно робити не на оцінці знань законів природного середовища, а на рівні екологічної вихованості, екологічної відповідальності учнів.

Метою статті є аналіз програм та підручників різних навчальних предметів початкової школи на предмет перевірки: реалізації в їх змісті екологічної природотерапевтичної компоненти; потенціалу формування усвідомленого розуміння молодшими школярами позитивного впливу природи на психофізичне здоров'я людини.

Подоланню світової екологічної кризи сприяє, як це доведено, організація неперервної екологічної освіти, важливою складовою якої є екологічна освіта молодших школярів. Екологічна освіта учнів початкової школи має важливе значення, оскільки саме в цьому віці закладаються підвалини екологічної культури особистості. Аналіз концептуальних положень науковців та проведене нами дослідження психолого-фізіологічної готовності учнів початкової школи в усвідомленні своєї ролі в природі дозволяє нам окреслити основні компоненти екологічної освіти через призму впливу засобів природотерапії на них: емоційно-ціннісний, науково-пізнавальний, інтелектуальний, мотиваційно-ініціативний, практично-діяльнісний.

Емоційно-ціннісний компонент. Світ цінностей – це світ саме практичної діяльності. Емоційне ставлення до природного оточення, його оцінка здійснюється саме в практичному житті. Пошук шляхів до цілісного, гармонійного світу та людського буття не може не зачіпати проблем освіти й виховання. Оскільки ціннісні орієнтації визнають поведінку й причини соціальної діяльності учнів, на перший план виступає не те, що необхідно й вигідно з точки зору матеріальних умов життя, а те, що відповідає їхнім уявленням про призначення людини в природі. Тобто норми й ідеали, які виступають результатом діяльності особистості, формують основу життєвих пріоритетів. Слід відмітити, що становлення емоційно-ціннісних якостей дитини у світлі нашого дослідження

відбувається під впливом ціннісних орієнтацій, які переважають у природному середовищі.

Саме природотерапія як засіб екологічної освіти покликана сформувати та розвинути високий рівень екологічної свідомості учнів початкових класів через безпосередній та опосередкований рух шляхами емоційно-ціннісних якостей суб'єкта від перших уявлень про добро і зло до стійкої самоусвідомленої екологічної поведінки як складової морально-психологічного здоров'я особистості.

Науково-пізнавальний компонент. Розвивальний інтерес молодших школярів до проблем навколишнього середовища може бути представлений характеристикою властивостей предметів і явищ, їхнього різноманіття, зв'язків між ними. Для молодших школярів весь комплекс знань про навколишнє середовище підкріплений інтересом, що сприяє формуванню відношення дітей до природно-соціального оточення, принципово нової світоглядної установки – усвідомлення природи й суспільства в їхній цілісності як функціонально рівних частин єдиного цілого, необхідності постійно узгоджувати свої дії з можливостями природного середовища [6].

Інтелектуальний компонент. Цей компонент передбачає рух від безпосереднього, чуттєвого відображення дійсності до понятійного, абстрактного мислення, а потім – повернення, сходження від абстрактного до конкретного. Останній забезпечує не просте нанизування абстракцій одна на одну, а створює синтез, який сприяє подальшому заглибленню в суть явищ оточуючого світу в усіх їх причинних зв'язках і опосередкованостях. Результатом аналітико-синтетичної діяльності є поняття, ідеї, теорії. Інтелектуальний компонент існує в тісному взаємозв'язку з науково-пізнавальним, який є джерелом знань, і практично-діяльним, для якого він є основою. Отже, формування інтелектуального компоненту вимагає використовувати для розвитку учнів єдність знань і умінь мислити та діяти.

Мотиваційно-ініціативний компонент. Емоційно-ціннісне ставлення до природи не тільки всебічно збагачує особистість молодшого школяра, а й формує мотиваційний потенціал його діяльності. Ми погоджуємося з О. Паламар [2] і виділяємо такі складові мотиваційної сфери учня початкових класів: *естетичні спонуки* (розуміння і захоплення красою природного середовища, прагнення до сприйняття прекрасного), *гуманістичні потреби* (виявлення добра, співчуття до живого, бажання захистити), *пізнавальні інтереси* (прагнення осягнути закони розвитку природи), *рекреаційно-оздоровчі* (розуміння значення природи для здоров'я, життя людини), *прагнення до творчої діяльності в природі*.

Ініціативність проявляється в самостійній постановці цілей і в самостійній організації дій, спрямованих на досягнення цих цілей. Отже, мотиваційно-ініціативний компонент екологічної освіти передбачає не тільки формування внутрішньої мотивації учнів молодших класів, а й формування готовності до практичної реалізації екологічно спрямованих спонук і прагнень.

Практично-діяльнісний компонент. Практична діяльність – це логічний результат взаємовідношення попередніх компонентів екологічної освіти. Разом з тим, сама діяльність формує відносини людини з навколишнім світом. Незважаючи на існуюче уявлення про обмежені фізичні можливості й низький рівень включення молодших школярів до природоохоронної діяльності, обсяг і зміст практичної участі дітей у захисті й благоустрої навколишнього середовища значно ширше. Дітей молодшого шкільного віку треба привчити до екологічної діяльності. Наприклад, як правильно підгодовувати зимуючих птахів, звірів, ягоди, лікарські рослини, сіяти й збирати насіння, тощо. Отже, саме у молодшому шкільному віці діти прагнуть до активних практичних дій у природі, проте відсутність ефективних педагогічних технологій, екологічно спрямованих навчально-методичних посібників, екологічна необізнаність учителів призводить до суперечності між бажанням дитини виконувати такі дії та можливістю їх реалізації.

До проблем екологізації освіти сьогодні прикуті погляди, у першу чергу, психологів і педагогів. Саме перед ними стоїть першочергове завдання – привчати учнів мислити екологічними категоріями з дитинства, будуючи навчальні програми з урахуванням принципів наступності, гуманізації, єдності пізнання, переживання й дій, міждисциплінарності, інтеграції та природовідповідності. Це дає підставу проаналізувати нам зміст програм навчальних предметів, які викладаються в початковій школі крізь призму окреслених нами компонентів екологічної освіти молодших школярів.

З метою перевірки реалізації шкільними дисциплінами означених нами компонентів екологічної освіти в рамках програм для середньої загальноосвітньої школи (1–4 класи) [3] був проведений їх якісний аналіз (табл. 1). Як видно з таблиці, не всі навчальні дисципліни повною мірою слідуєть принципам екологізації навчання і реалізують його зміст.

Таблиця 1

**Якісний аналіз моделі екологічної освіти у 1–4 класах
(за матеріалами чинної програми)**

Навчальні предмети (програми)	Компоненти екологічної освіти				
	емоційно-ціннісний	навчально-пізнавальний	інтелектуальний	мотиваційно-ініціативний	практично-діяльнісний
Українська мова	+	+	+		
Читання	+	+	+	+	
Математика		+	+		
Трудове навчання	+	+	+		+
Я і Україна	+	+	+	+	+
Я і Україна. Довкілля	+	+	+	+	+
Мистецтво	+	+	+	+	
Образотворче мистецтво	+	+	+	+	
Основи здоров'я	+	+	+	+	

Як видно з таблиці 1, не в усіх навчальних предметах виявлено п'ять компонентів екологічної освіти, що, на нашу думку, не може забезпечити гармонійного педагогічного впливу на молодшого школяра. Проте, на нашу думку, усі предмети повинні бути екологічно зорієнтовані й спрямовані на розвиток інтелектуальних і духовних цінностей особистості. Така інтеграція дозволяє не тільки підготувати молодшого школяра до системного, наукового сприйняття оточуючого середовища та його екологічних проблем, але й підсилити в них потребу до пізнання й активної природоохоронної діяльності.

Провідна роль у забезпеченні гармонійного розвитку усіх компонентів екологічної освіти молодших школярів належить освітній галузі «Людина і світ». Нині діючі програми, що охоплюють зміст галузі «Людина і світ» державного стандарту початкової загальної освіти, представлені кількома варіантами програм «Я і Україна» (авт. Н. Бібік, І. Веремійчик, Н. Котелянець), «Я і Україна. Довкілля» (авт. К. Гуз, В. Ільченко). Їх основу складає природнича та суспільствознавча частини, кожна з яких окреслює певне коло початкових знань, умінь, понять про природу й людину як її невід'ємну складову. Взаємозв'язок обох напрямів сприяє формуванню в учнів цілісного уявлення про навколишнє середовище; розуміння того, що зміна одного природного фактора може призвести до незворотної зміни інших; забезпечує формування у молодших школярів природоохоронного типу поведінки; усвідомленню школярами того, що життя людини тісно пов'язане з природою, і часто психофізичне здоров'я дитини залежить від природи. У навчальних програмах представлені різні види завдань: спостереження, малювання і моделювання, практичні заняття, досліди, уроки серед природи («Я і Україна. Довкілля» (авт. К. Гуз, В. Ільченко)).

Проте зміст цих програм за даними Г. Пустовіта екологізовано в середньому на 36,1–48,8%. Ми поділяємо його думку про те, що недоліком змісту вище зазначених навчальних програм є значна кількість теоретичного матеріалу; недостатня кількість тем творчого й дослідницького спрямування, у межах яких діти можуть реалізувати набуті інтелектуальні уміння і навички, практичних занять та екскурсій, на яких учні мали б можливість вивчати окремі об'єкти природи чи явища, здійснювати конкретну роботу з їх охорони безпосередньо в довкіллі [4].

Чинні навчальні програми для 1–4 класів, як стверджує О. Грошовенко, передбачають здебільшого засвоєння учнями знань про природу, формування уявлень про єдність матеріального світу. Дослідниця стверджує, що основна увага звертається на охоронний аспект природи; зміст практичних робіт, дослідів, спостережень, а також текстовий матеріал підручників спрямовує увагу молодших школярів на природу як об'єкт вивчення [1].

Ми поділяємо твердження науковців і вважаємо, що природа

повинна стати не лише об'єктом вивчення, вона має зайняти виняткове місце в системі цінностей сучасного молодшого школяра, повинна стати засобом терапевтичного впливу на дитину, насичуючи усі предмети початкової ланки оздоровчим компонентом. В контексті нашого дослідження природотерапевтичний вплив – це позитивний вплив природи на психофізичне здоров'я дітей.

З метою перевірки реалізації екологічної компоненти у межах предметів початкової ланки, розуміння впливу природи на фізичний та психічний стан учнів молодших класів нами був проаналізований зміст підручників різних предметів початкової школи.

Формування елементів екологічної культури молодших школярів повинно будуватися на трьох групах знань: про конкретні об'єкти та явища природи; про взаємозв'язки природних об'єктів і явищ; про взаємозв'язки людини і природи [5]. У процесі аналізу підручників початкової школи означені групи знань були нами взяті як критерії насиченості навчальних предметів екологічним змістом. Крім того, аналізувався факт наявності компонентів екологічної освіти (див. табл. 1) у змісті підручників та потенціал їх опосередкованого впливу на психофізичне здоров'я молодшого школяра.

Помітне місце у формуванні екологічних знань належить підручнику «*Я і Україна*» для 1–4 класів (авт. Т. Байбара, Н. Бібик, Н. Коваль). Аналіз цих підручників дає можливість констатувати, що екологічна складова ознайомлює учнів з різноманітністю природи, охороною і збереженням природи рідного краю, України, з системою цінностей у ставленні до природи, спрямовує практичну діяльність учнів, пов'язану з охороною та збереженням природних багатств. Екологічна спрямованість підручників «*Я і Україна*» простежується у таких темах: природа навколо нас (1, 2 кл.), людина – частина живої природи (2, 3 кл.), ми і природа (2 кл.), до природи не неси шкоди (2 кл.), збережемо природу (3, 4 кл.), збережемо повітря чистим (3 кл.), вода має бути чистою (3 кл.), охорона ґрунту (3 кл.), охорона рослин (3 кл.), охорона тварин (3 кл.), охорона природи в Україні (4 кл.), охорона природи в рідному краї (4 кл.). Питання охорони природи пронизують увесь зміст підручників 1–4 класів, а також вивчаються як самостійні теми, проте діяльнісно-практична компонента екологічної освіти реалізується лише доглядом за кімнатними рослинами, підгодовуванням пташок взимку та екскурсіями у природу. Акцент змісту підручників на вплив природного оточення на психофізичне здоров'я людини досить слабкий, не системний і фрагментарний.

Досить цінними, у світлі нашого дослідження, є підручники «*Основи здоров'я*» для 1–4 класів (авт. Н. Бібик, Т. Бойченко, Н. Коваль, О. Манюк, О. Савченко). Екологічна компонента у цих підручниках реалізована у таких темах: цінуй життя і здоров'я (1 кл.), здоров'ю сприяє чисте довкілля (1 кл.), відпочинок у лісі (1, 2, 3 кл.), їжа корисна для здоров'я (2 кл.), вибір

корисної для здоров'я їжі (2, 3, 4 кл.), правила загартування (2, 3, 4 кл.), безпека у спілкуванні з рослинами і тваринами (2, 3 кл.), чинники природи, що сприяють збереженню здоров'я (3, 4 кл.), надзвичайні ситуації (4 кл.). Засвоєнню змісту предмета «Основи здоров'я» сприяють мотиваційні зв'язки з предметом «Я і Україна», але в порівнянні з останнім акцент тут робиться на здоровому способі життя учнів у сім'ї й суспільстві і порівняно мало звертається уваги на вплив природного оточення на їхнє психофізичне здоров'я. Ми пропонуємо: до розділу «Психологічна і духовна складові здоров'я» підручника «Основи здоров'я» додати тему «Вплив природи на психічне здоров'я людини»; до розділу «Фізична складова здоров'я» – «Вплив природи на фізичне здоров'я людини».

«Трудове навчання». У підручниках з трудового навчання (авт. І. Веремійчик, Л. Денисенко, В. Тименко) з шести розділів лише у двох представлена екологічна компонента: людина і природа, людина і художнє довкілля. Цікавими для нашого дослідження є теми: аплікація з окремих рослинних форм (1, 2, 3 кл.), створення композицій з рослинних форм (1 кл.), конструювання виробів з об'ємних природних форм (1, 2 кл.), дивосвіт флори і фауни у дитячій творчості (1 кл.), догляд за кімнатними квітами (1 кл.), елементи квітництва (1 кл.), елементи паркового мистецтва (2, 3 кл.), робота з рослинними матеріалами (4 кл.), елементи фітотерапії і фітодизайну (4 кл.). Як бачимо, у підручниках з трудового навчання переважає емоційно-ціннісна та практично-діяльнісна компоненти. Частка тем з екологічним змістом досить мала. Звернення до природного оточення фрагментарне. Єдиним позитивом, з точки зору нашого дослідження, варто виокремити знайомство учнів з поняттям фітотерапія та впливом рослин на здоров'я людини. Крім того ми не поділяємо пропозиції авторів щодо збору рослинного гербарію (у тому числі і з лікарських рослин), що передбачено практичними завданнями трудового навчання.

«Образотворче мистецтво». Аналіз підручників з образотворчого мистецтва (авт. Л. Любарська, О. Протопопова, М. Резніченко) дає можливість нам констатувати, що практична робота учнів зводиться переважно до відтворення простих природних форм (листя, дерево, квітка, тварини), пір року, природних явищ тощо. Акцентуючи увагу учнів на споглядання і відтворення природи, реалізуються емоційно-ціннісний та мотиваційно-ініціативний компоненти екологічної освіти. Однак у завданнях не простежуються зв'язки кольору природних об'єктів і явищ із впливом на психофізичне здоров'я людини.

«Читанка». У підручнику «Читанка» для 2–4 класу (авт. О. Савченко) навчальний матеріал з екологічним змістом представлений такими розділами: буду я природі другом: милуюся, оберігаю, прикрашаю (2 кл.); я хочу сказати своє слово (2 кл.); поетичні перлини (2 кл.); цікава книга Природи (3 кл.); вірші про світ природи і дитинства (3 кл.); візьму

перо і спробую (3 кл.); сторінки з книги природи (4 кл.); з любов'ю до рідної землі (4 кл.). Тут представлені тексти-описи краси природи, спостереження за природою у різні пори року, вірші, прислів'я й оповідання на природоохоронну тематику. Таким чином у підручнику «Читанка» для 2–4 класу реалізовано емоційно-ціннісний, навчально-пізнавальний і мотиваційно-ініціативний компоненти екологічної освіти. Можна констатувати, що природотерапевтична компонента присутня у змісті підручника «Читанка» і позитивно впливає на здоров'я учнів.

У підручниках «Рідна мова» для 2–4 класів автори пропонують вправи природознавчого і природоохоронного змісту: описи краси природи в різні пори року, описи птахів і тварин, примноження зеленої краси землі, підгодовування птахів і тварин узимку, необхідність берегти природу тощо. Частка вправ для 2–4 класів, у змісті яких простежується екологічна компонента, становить близько 73 %. Більш детально хотілося б зупинитися на вправах з природоохоронним і природотерапевтичним змістом. Так, у підручнику «Рідна мова» для 2 класу, який складається із двох частин (авт. М. Білецька, М. Вашуленко), загальна кількість вправ – 578. З них з природоохоронним змістом – 13 вправ, що становить 2,2 % від загальної кількості, і лише одна вправа з природотерапевтичним змістом (частина 2, впр. 259), що становить 0,2% від загальної кількості вправ. У підручнику «Рідна мова» для 3 класу (авт. М. Вашуленко, О. Мельниченко) загальна кількість вправ – 568. З них з природоохоронним змістом – 25 вправ, що становить 4,4 % від загальної кількості, і лише 1 вправа з природотерапевтичним змістом (частина 1, впр. 64), що становить 0,2 % від загальної кількості вправ. У підручнику «Рідна мова» для 4 класу (авт. М. Вашуленко, С. Дубовик, О. Мельниченко, Л. Скуратівський), загальна кількість вправ – 496. З них з природоохоронним змістом – 23 вправи, що становить 4,6 % від загальної кількості вправ, і жодної з природотерапевтичним змістом.

Отже, на загальному позитивному екологічному фоні підручники з «Рідної мови» є досить слабким інструментом у процесі усвідомлення учнями впливу природи на їх психофізичне здоров'я.

Автор підручника з *математики* (авт. М. Богданович) пропонує задачі, в яких йдеться про посадку рослин і догляд за ними, вирощування кімнатних рослин, виготовлення годівниць тощо. У підручниках з математики аналізувалися тексти задач. Частку задач з екологічним змістом ми визначали у співвідношенні їх до загальної кількості задач. Так, у підручнику «Математика» для 1 класу 178 задач, з них на природоохоронну тематику – 8 (4,5 %). «Математика» 2 клас: всього задач 480, у тому числі з екологічним змістом 23 (4,8 %). «Математика» 3 клас: всього задач 441, з екологічною компонентою – 19 (4,3 %). «Математика» 4 клас: всього задач 490, на природоохоронну тематику – 10 (2,0 %).

Аналіз підручників свідчить, що матеріал про природу входить до

змісту всіх навчальних предметів початкової ланки. Кожний з них вирішує свої специфічні завдання у початковому навчанні, залучає учнів до спілкування з природою, формує своїм змістом пізнавальний інтерес до неї. Однак, маючи потужний екологічний потенціал, поряд із еколого-просвітницьким змістом досить мало уваги приділяється формуванню позитивної екологічної мотивації учнів і реалізації практично-діяльнісної компоненти екологічної освіти, а також розумінню ними позитивного впливу природних об'єктів на особисте здоров'я.

Отже, актуальним, на нашу думку, є наповнення змісту навчальних предметів початкової школи знаннями не лише про об'єкти та явища природи та їхні характерні ознаки, а й, прищеплюючи любов і повагу до природного оточення, ознайомлювати із позитивним його впливом на психофізичне здоров'я дитини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грошовенко Ольга Петрівна. Формування у молодших школярів дбайливого ставлення до природи у позаурочній виховній роботі : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.07 / Грошовенко Ольга Петрівна. – Вінниця, 2007. – 246 с.
2. Паламар О. Ставлення до природи як чинник розвитку пізнавальних мотивів учіння / О. Паламар // Початкова школа. – 2002. – № 6. – С. 28–30.
3. Програми для середньої загальноосвітньої школи. 1–4 класи. – К. : Початкова школа. – 2006. – 432 с.
4. Пустовіт Г. П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1–9 класів у позашкільних навчальних закладах : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.07 / Пустовіт Григорій Петрович. – Тернопіль, 2005. – 575 с.
5. Різник Любов Миколаївна. Екологічне виховання молодших школярів на народних природознавчих традиціях : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Різник Любов Миколаївна. – К., 1995. – 227 с.
6. Симонова Л. П. Экологическое образование в начальной школе : учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений / Л. П. Симонова. – М. : Академия, 2000. – 160 с.